ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Айдачич Д.

д.філол.н., проф., Белградський університет (Республіка Сербія)

Ajdačić D.

Doctor Hab., Professor, University of Belgrade (Republic of Serbia)

СВОЄ ТА ЧУЖЕ (УКРАЇНСЬКЕ ТА РОСІЙСЬКЕ) В АЛЬТЕРНАТИВНИХ ІСТОРІЯХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА ВАСИЛЯ КОЖЕЛЯНКА

WE AND OTHERS (UKRAINIAN AND RUSSIAN) IN THE ALTERNATIVE HISTORIES OF WRITER OF WESTERN UKRAINE VASILY KOZHELIANKO

Тема українсько-російських відносин є дуже важливою в романах альтернативної історії українського письменника Василя Кожелянка (1957-2008). Романи альтернативних історій «Дефіляда у Москві» (1997), «Котигорошко» (2000), «Тероріум» (2001), «Лже-Нострадамус» (2001). В альтернативній історичній відносини між сильнішою і слабшою, старшою і молодшою, колонізуючою країною і колонізованою країною представлені як конфлікт між Сильною Росією і слабкою Україною, а також сильною Україною і слабкою Росією. Російська імперія в альтернативних історичних романах Кожелянка представлена негативно.

Ключові слова: *постколоніальна теорія, альтернативна історія, романи, росіяни, українці, стереотип, ресентимент, українська література.*

The topic of Ukrainian-Russian relations is very important in the alternative history novels of the Ukrainian writer Vasily Kozhelianko (1957-2008). Alternative histories novels «Parade in Moscow» (1997), «Kotigoroshko» (2000), «Terorium» (2001), «False-Nostradamus» (2001) novels appeared in an independent Ukraine when there was no longer a Soviet censorship. In alternative historical prose, heroes can be embedded in the history of an active person or as fictional characters who carry the ethno-stereotypical lines of their community and have ethnostereotypes about other peoples. Ethnic stereotypes of Ukrainians and Russians and stereotypes of Ukraina and

Russia can be mythologised. Relations between a stronger and weaker, older and younger, colonizing country and colonized country are presented as a conflict between Strong Russia and a weak Ukraine, but also a strong Ukraine of weak Russia. Russian Empire in the of Kozhelianko's alternative histories novels presented negatively. The author relies on the theoretical position on the alternative history of Mikhail Nazarenko, Adam Mazurkiewicz and uses critical texts of Antonina Anistratenko, Natalia Maksheeva and Taras Marusyk. The prose of Vasily Kozhelianko can be interpreted from the standpoint of post-colonial theory In the alternativ history novels of Vasily Kozheliyanka, were presented two models of reaction to the russification of Ukrainians - the paving of the imperia and the "ressentiment".

Key word: *post-colonial theory, alternative history, novels, Russians, Ukrainians, stereotype, ressentiment, Vasily Kozhelianko, ukrainian literature.*

Михайло Назаренко, розглядаючи різні погляди на місце історичних діячів в історії у мистецькому і немистецькому викладі, розглядає альтернативні історії з точки зору теорії можливих світів. Він зазначає, що для деяких інтерпретаторів літератури важливішою є людина в історії, а для інших – ідеї про змінений світ [Nazarenko 2012]. Коли мова йде про вождів і представників протиставлених спільнот, вони в опозиції свій – чужий, в альтернативних історіях також представляють діючих осіб і відображають історичну логіку, що змінює світ. Альтернативна історія – це різновид наративної хронофантастики, заснований на вигаданій зміні ряду історичних подій, починаючи з якоїсь вирішальної події, змінені наслідки якої зумовлюють інший перебіг історії. Коли в альтернативних історіях на перехресті історичних подій змінюється напрямок національної історії, зміни торкаються і історії інших, перш за все – сусідніх народів, також міняються взаємні уявлення, з супроводжуючим ідеологічним, релігійним та культурно-історичним аспектами. У альтернативній історичній прозі героями можуть бути історичні діячі, розбудовані уявою письменника, а також вигадані персонажі, яким приписуються етностереотипні риси власного або іншого народу. Етнічні стереотипи українців і росіян у літературі, авторськи профілюють російські і українські письменники. В цій статті визначаються особливості уявлень про українців і росіян у вібраних альтернативно-історичних романах українського

письменника і публіциста Василя Кожелянка (1957-2008). У одній розмові Кожелянко сказав, що він писав ці твори «для середньої поліції» [Koheljanko 2001], тому не присвятив їх ні естетично вибагливій еліті, ні глядачам, які від літератури очікують тільки розваги.

Було б цікаво розглянути переплетення ідеї письменника в романах, які відхиляються від реальності і в його журналістському аналізі політичних обставин. У альтернативних історичних романах Василя Кожелянка тема інших українсько-російських відносин містить рідше подальше, а частіше – ближче минуле і майбутнє, що з нього виходить. Спрямованість автора на зміни недавніх подій підтверджує, що його найбільше цікавлять відносини двох східнослов'янських народів на той час, в якому він жив. Це епоха комуністичної ідеології, в якій вирази про братні стосунки, а також про близькість і обов'язки старшого і молодшого брата, приховують хворобливий і напружений конфлікт між сильнішою Росією і слабшою Україною. Відносини між Москвою і козаками, Росією і малоросіянами, росіянами і українцями різними способами повторюють і встановлюють відносини імперської і підкореної нації. Фантазматичний характер альтернативної історії дає змогу зробити інший погляд на цей зв'язок, який письменник із Західної України робить у своєму циклі романів, що складаються з творів *Дефіляда у Москві*, *Тероріум*, *Котигорошко*, *Лже Нострадамус*. Наталія Макшеєва писала про неможливість існування альтернативних історій в радянські часи:

Із розпадом СРСР зникає догматичність у прочитанні історії, що унеможливлювало будь-яке осмислення історичних варіацій на тему «Що було б, якби...». На зміну догматичному прочитанню приходить постмодерне, яке не допускає однозначності інтерпретацій і заперечує тим самим єдине можливе розуміння історії. Окрім цього, стають доступними кращі зразки альтернативно-історичної фантастики США та Європи. Все це сприяло появі й активному розвитку даного різновиду в сучасній українській літературі [Makšejeva 2013: 237].

Кожелянко опублікував свої альтернативні історичні романи після падіння комунізму, у Львові, наприкінці 1990-х і на початку 2000-х років, у незалежній Україні, коли таким романам більше не загрожувала цензура.

Альтернативні історії – це історії про інше минуле, але вони можуть включати як час роману, так і рік, що настане. Оскільки змінені історичні події спричиняють зміни в ряді пізніших подій, необхідно розрізняти криптоісторичні романи, в яких інший причинний ряд доводить до схожого історичного результату, тоді як в альтернативних історіях, які радикально відходять від поточного стану, існують припущення про уявлення про зовсім інше майбутнє в описі часу, що наступає. Історія держави в такій трансформації минулого, як і теперішнього, і майбутнього, може бути міфологізована:

Міфологізація держави в літературі та літературній фантастиці супроводжується приписуванням державі метафізичних властивостей: вічного добра і зла, позачасового створення і руйнування. Таким чином, держава, як історично визначене творіння, витісняється за межі історичного часу, а його характеристики соціально-адміністративної територіальної одиниці зміщуються в міфіко-магічний світ, чудесний або жахливий світ [Ajdačić 2014: 391].

Міфологізація держави і міфологізація народу, приписує їм позачасові риси, що в альтернативних історіях може бути переплетено з продовженням у альтернативному сьогоденні та майбутньому в рамках зміненої послідовності представлених подій. З точки зору опозиції свіі – чужий, тексти альтернативної історії можна розділити відповідно до сили або слабкості народів, або держав, про які вона розповідає. Коли йдеться про романи Кожелянка в жанрі альтернативної історії, варто подумати з точки зору представленої сили або слабкості України і українців, і навпаки, сили Росії і росіян. Як український патріот, який у літературній творчості і образно жалкує про нездатність українців і радіє представленню їх могутності, у цих двох типах роману він також розвиває різні персонажі у цих двох підходах зміненої історії.

Коли Росія сильна, а Україна підлегла, автор змінює історичну ситуацію відносин між двома державами протягом останніх трьох століть. Переяславська угода гетьмана Богдана Хмельницького з російським царем в 1654 р. Козацька держава стала під захист північного сусіда. Після поразки Мазепи в 1709 році в Полтаві від Петра I відбулося поетапне

знищення самостійності запорізьких козаків аж до остаточного скасування Запорізької Січі в 1775 році. В епоху романтизму лідери української національної ідеї боролися за свою мову і культуру, що провокує реакцію імперської влади, яка забороняє публічне використання української мови в середині 19 століття і починає переслідування української ідеї. Кожелянко у фантастично перенесеному світі зіткнув сильну імперську владу зі слабкістю свого народу, наслідуючи реалістичну історичну модель. Що може запропонувати читачам фантастика у впізнаваних рамах реальної історії?

Кожелянко у фікціоналізації слабкої України збільшує контрасти, приводячи до гротескної гіперболи. При цьому, він не приховує іронічної, а іноді й цинічної посмішки в описі карикатурно спрощених позитивних і негативних персонажів. Вони мають насмішливо стереотипні «радянські» риси, що їх наближає до етно-маріонеток і карнавалізованих масок. У представленнях слабкої України і сильної Росії звичайні українці ще більше принижують себе і малочисленні бойові патріоти бажають помсти, яку Ніцше у *Генеалогії моралі* називав ресентиментом, описуючи її як приховане бажання повернути біль, який завдав вам насильник. Ця подвійність послуху і бунту також є основним напруженням серед українських героїв роману *Тероріум*.

Тероріум розповідає про пострадянську, незалежну Україну, чий президент перебуває під сильним впливом росіян. Автор монографії про прозу Кожелянка, Антоніна Аністратова, позначає цей твір як «політичний жарт». Повстання в столиці Києва, що описується наприкінці роману, не призводить до суттєвих змін, а лише до заміни осіб, які використовують свій власний народ і забезпечують собі особисту вигоду. У романі український президент Авдотій Дормідонтович Кромешний і його підлеглі, високопоставлені офіцери апарату примусу, розмовляють російською мовою, що в оповіданні написано українськими літерами. Марусик хвалить вдале семантичне творення прізвища президента:

Прізвище, вибране для президента України, надзвичайно вдале і містке. Російсько-український словник дає переклад трьох найуживаніших

виразів із цим словом: «кромешный ад» – «справжнє пекло»; «кромешная мука» – «нестерпна мука»; «кромешная тьма» – «безпросвітна п'ятьма» [Marusyk 2005].

Марусик пише про події 2001 року, коли творився роман *Тероріум*:

Це час, коли розкручувався касетний скандал. Це час акції протесту «Україна без Кучми», яка закінчилася численними арештами членів УНА-УНСО та студентів. <...> Цікаво, що автор роману «Тероріум» Василь Кожелянко за три з половиною роки до відомих подій кінця 2004 року в Україні передбачив і півмільйонні мітинги [Marusyk 2005].

Повість Кожелянка, написана 2001 на фоні протестів проти Кучми (2001), Поморанчевої революції (2004) та протестів проти Януковича (2014) виглядає також як текст політичного прогнозу суперечностей українського суспільства. У *Тероріумі* безперервність із Радянським Союзом представлена назвами установ у країні, які не розривалися з минулим, також з'являється КДБ. Прізвища Лайнов, Курвенко сугерують моральні низькі риси людей президента.

У розділеному суспільстві українців, за баченням Кожелянка, діють члени таємної організації «Юна Великукраїна», які називають себе ювелірами золотарями, воюють проти свого «власного» президента, який працює у власних інтересах і на користь імперської Росії. На церемонії прийому нових членів вони відмовляються від своїх імен і приймають імена з української історії та літератури – Роксолана, Захар Беркут, Довбуш, Гонта, Махно, Петлюра – імена з пантеону українських борців за свободу, від бійця проти нашествия монголів із повісті І. Франка, до бійців чи політиків УНР. Ці імена провокують ланцюжок асоціацій для знавців української історії та визначають український патріотичний тон тексту. Півість *Тероріум*, як і інші твори Кожелянка, містить локалпатріотичні почуття, персонажі та атмосферу Чернівців – люди з Чернівців є найзапеклішими і найвпливовішими бійцями за українську ідею і народ.

Українські символи в альтернативно-історичній прозі Кожелянка численні й дуже детально описані в святах терористично-патріотичної організації «Юна Великукраїна». Особливо велику увагу письменник приділяє орденам, стрічкам і військовим відзнакам. Найсвятішим містом

патріота є вітвар із синьо-жовтим кольором українського прапора, біля якого – національний герб, прикрашений діамантами, і викрадена золота пектораль, на яку падає кров нових шанувальників, і античний меч із кристалічним лазером. Таким чином, об'єднуються символи стародавніх скіфів (пектораль) із символами українців минулого і сьогодення, що боролися за свободу та незалежність.

На засіданнях патріотичної організації Юна Великоукраїна перераховані всі стратегії боротьби з небажаним «креольським» режимом і спроби пробудити пасивний народ – від масового терору проти свого народу і вбивства можновладців із президентського оточення до приходу до влади за підтримки потужного іноземного капіталу. Герої роману не статично пов'язані з одним вибраним варіантом, їх також можуть змінити – так Чипка, молодий новачок, готовий виконати всі накази, після залишення бомби, яка вбила багатьох молодих людей, божеволіє і потім розуміє, що його шлях – не шлях вбивств. У очах автора, найогиднішими й водночас найбільш ефективними є шахраї, які сліднують своїм інтересам або пристрастям. У такій думці креоли мають найгірші російські риси, які у стереотипному протиставленні з патріотами України створюють пари – корумпований : чесний, жорстокий по відношенню до іншого : вільний, покірний : незалежний, аморальний : моральний. Антитетичне бачення тісно пов'язане з матрицею Миколи Рябчука, що всі російські мешканці України є психічно відсталими й покірними представниками homo soveticus, а західники просунуті й вільні [Ryabčuk 2000], що Кожелянко приводить до крайніх меж. Член патріотичної організації – Хмельницький – зраджує своїх соратників поліції Комешного і цей новий зрадник названий іменем гетьмана увів козаків у сферу впливу Московії, чим минуле і сьогодення переплітаються в архетипічно повторюваній картині.

Креольський світ і ментальність із сумішшю місцевого та імперіального представлено сатирично карикатурно в багатьох описах ідентичності персонажів роману Тероріум – мовою, безперервністю інститутів (КДБ), звичками. Кожелянко прогнозував повстання на Київському Майдані Незалежності, а протести проти літературного персонажа Кромешного,

якого в повісті вбивають, подібні до протестів проти президента Віктора Януковича, який втік з України кінцем лютого 2014 року. Але письменник сумнівається, що патріотичний бунт народу змінить його менталітет і іронічно зображає досягнення революції, оскільки зміни після перемоги більш ніж поверхові – з жовтого блакитного прапора знімається лише смужка малинового кольору. Пристосуванці, чії махінації не зникають, залишаються безкарними. Покидьки з оточення вбитого президента змінюють партію за допомогою головного слідчого поліції, коли «революціонери» приходять до влади. Прийняття імперських проекцій зневаги до українців, створених росіянами, стає частиною світогляду самих українців. Такі колективні психологічні перетворення у сфері культурних зв'язків підтверджуються постколоніальною теорією. У літературному тексті це виражається амбівалентністю звичайних людей, а в менш авантюрних воєнних діях – конфліктами між Кромешним і золотарями.

Кожелянко не називає Росію і росіян, але використовує слова з російської мови в промові українських креолів, в чій ідентичності мішаються мовні, культурні та історичні риси обох народів. Креоли приймають елементи російської ідентичності, а імперські міфи стають частиною підпорядкованих колонізованих мешканців. Вони мляво приймають принизливі оцінки самих колонізаторів, показуючи їх як свої погляди. З позицій українського патріотизму виражається підкреслена карикатура креолів. З іншого боку, навіть ідеалізм українських ювелірів не без плям – серед борців за Україну приховуються зрадники, які ставлять особисті пристрасті над спільними колективними цілями.

Переможена або зруйнована Росія і могутня Україна – це фантазматична проекція бажаного минулого і майбутнього, в якій потужна Росія, як сила, що принижувала інших, перетворилася на безсилу державу. У такому представленні відносин сусідів, антиколоніальний настрій явно виражається, а ресентимент із фантазматичною помстою перетворюється на представлення, нібито, іншого реального стану відносин. Якщо критеріями ймовірного і можливого оцінити таке радикальне перетворення історичної правди,

тоді б фантастичну стрілку часу можна було б порівняти з діями *deus ex machin* у грецькій міфології. Психологічна компенсація слабкості перетворюється на уявну перевагу, а перевага противників – на розпад.

Повість, у якій Україна набагато сильніша Росії, – це *Дефіляда у Москві*, де показано розгром Радянського Союзу у Другій світовій війні, а Україну як союзника гітлерівської Німеччини, що святкує перемогу в Москві. Це військово-політичний трилер у рамках альтернативної історії зі зміною подій Другої світової війни, зі стрибками в недавнє минуле й альтернативним майбутнім до кінця 20-го століття. У повісті йдеться про велику Україну, яка включає Кубань (у південно-західній Росії) та Буковину. Ідея співпраці між нацистською Німеччиною та Україною не є повністю фіктивною. Один із найближчих однодумців Гітлера, Альфред Розенберг, виступав за ідею створення маріонеткової української держави, але її реалізація не відбулася, й Розенберг був посунутий із посади рейхміністра для окупованих районів Сходу і не мав впливу на політичні рішення нацистів під час війни. У романі Кожелянка Україна здобула владу як союзник гітлерівської Німеччини, а прихильником такого українського союзу є офіцер Дмитро Левицький, шанувальник фюрера. Письменнику довелося зменшити кримінальну природу Рейху і так видозмінити політику та історію України у Другій світовій війні, освітлюючи її яскравими кольорами. Щоб пояснити інший хід війни, Кожелянко описує швидкий у 1940-1941 роках нацистський прорив на територію СРСР і європейської Росії зі значною участю України, яка закінчується завоюванням Москви. Втрата великих територій продовжується, оскільки відбувається серія переворотів на кавказьких і подальших південно-східних кордонах Сталінського СРСР. Сталін після падіння Москви ховався в бункері з дев'ятьма захисними ланцюгами за Уралом. Багато хто залишає його, але він все ще має владу. Побойуючись зради, він шкодує, що не вбив усіх в 1937 році. Показано розправу над Хрущовим і наказ Сталіна про вбивство близьких соратників. Головний герой, українець Дмитро Левицький особисто спіймав Сталіна і передав його німцям.

Дмитро приєднується до фашистів раціонально, порівнюючи збитки і вигоди для України. Він інтересами держави і народу виправдовує нацистів, хоча, в розмові з батьком, визнає, що в них є недоліки. Батько критикує прагматизм свого сина, але він стверджує, що тільки за підтримки німців СРСР може вийти з України, а договір з Гітлером – це вибір меншого зла. Подруга Дмитра Генці резонно запитує, чи завжди потрібен українцям будь-хто, хто буде контролювати і керувати ними. У повісті вона представляє голос людяності й забороняє Дмитру різати невинних росіян в підкореній та збіднілій Москві, де панують нещастя і відчай.

Другу світову війну Кожелянко описав у повісті *Дефіляда у Москві* переважно як ідеологічну війну, в якій Анतिकомінтернівський альянс виступає проти більшовицької держави, тому етнічні маркери поступилися місцем ідеологічним маркерам. Це також зрозуміло в акцентуванні символів більшовицької влади, наприклад, на «ленінській мумії», до якої головний герой і оповідач відносяться зі зневажливою іронією. Етнічні маркери відносно рідкі – наприклад згадується, що москалі були розбиті. Коли п'яна банда потрапляє в поїзд, яким офіцери їдуть до Москви на парад, письменник визначає їх як козаків.

У представленні української сили існують численні символи, серед яких часто – свастики. Але в повісті Кожелянка це не нацистський хрест, а стародавній арійський, український символ. З одного боку, вона зберігає альтернативно-історичне припущення про близькість української та нацистської армій на символічному рівні, але відокремлена від цієї близькості, тому що, за коментарями оповідача, це набагато старший символ, чії кінці спрямовані на інший бік порівняно з нацистською свастикою. Крім того, українська свастика з'являється поряд із тризубом як другим символом української ідентичності, в якому знаходиться національний інструмент бандури.

Письменник далі робить вигаданий стрибок у кінець XX століття і використовує псевдодокументальні жанри: уривок з історії, новини по радіо, занадто патетичну роботу учня про повість *Дефіляда у Москві*, в якій є багато помилок щодо фактів із попередньої канви повісті. Самопародіюванням

свого твору автор запевняє читача, що його роман наприкінці XX століття став канонічним твором української літератури, в якому переплітаються елементи постмодерністської п'єси, пародія шкільних творів на літературу та автопародія альтернативного історичного роману.

Україна також потужна у футуристичній повісті *Котигорошко*, з елементами альтернативної історії, яка описує пригоди, досягнення і жартівливо проявлені любовні дилеми молодого офіцера Вішнеслава Котигорошка. Україна є світовою державою, і частина території Росії, назва якої явно не згадується (на північ від Китаю і на схід від Балтії), була знищена атомними бомбами.

Псевдоісторичні та альтернативно-історичні теми на рубежі XX та XXI століть після заперечення міжетнічних непорозумінь та образ у Радянському Союзі перестали бути забороненими й тому в популярній літературі російських авторів з'явилися імперіалістичні ноти, а в роботах деяких українських авторів – антиімперіалістичні та антиросійські ставлення. Популярна література зі зміненими зображеннями історії та різною фікціоналізацією відносин держав і народів дала можливість розглянути припущення та наслідки інших потоків історії.

У повістях Василя Кожелянка представлено дві моделі української реакції на русифікацію України – підкорення імперській волі та довго стримувана помста. Люди, які прийняли підпорядкування менталітету, способу мислення та поведінки імперських начальників росіян, знаходяться в альтернативно-історичній прозі українського письменника в ставленнях у широкому соціальному діапазоні від звичайних людей, креолів до президента-зрадника. Перспективи підлеглих українців і сильних росіян доречні для інтерпретації понять постколоніальної теорії. Помсту принижених у цьому світі відображають бунтівні патріоти. Автор, створюючи інший причинно-наслідковий ланцюжок історичних подій, оповідає наративним засобом про бажання реорганізувати відносини зі своїм сусідом. Альтернативні історії – це твори, що ґрунтуються на індивідуальних фантазіях можливих світів, але вони можуть виникати з

колективних страхів, підозр, а проєкції альтернативно створених світів не повинні бути віддалені від реальності, але вони можуть вказувати на реальні соціальні напруги. Предметом цього дослідження є переосмислення складних відносин двох сусідніх східнослов'янських народів у творчості Кожелянка, які супроводжуються роботами інших українських письменників цього жанру, таких як романи Олександра Ірванця *Рівне Ровно* та *Харків у 1938 році*.

REFERENCES:

1. Ajdačić D. (2014) Rodzaje mitologizacji państwa w literaturze fantastycznej (z przykładami z literatur słowiańskich) // *Mitologizacje państwa w kulturze i literaturze iberyjskiej i polskiej* / Red. Wojciech Charchalis i Bogdan Trocha, Zielona Góra, Uniwersytet Zielonogórski, s. 387–401.
 2. Anistratenko A. (2013) Spogad pro majbutn'e: tvorčist' Vasylja Koželjanka v sučasnih kontekstah, Černivci : Misto, 136 s.
 3. Koželjanko V. «Ukrajins'ka kul'tura povynna nav'jazuvatysja, proľtovhuvati sebe» <<https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/vasil-kozhelyanko-ukrayinska-kultura-povinna-navyazuvatisja-proshthuvati-sebe>> 30.08.2001. Dostup: 16.10.2018.
 4. Makšejeva N. (2013) Rozvytok al'ternatyvnoji istoriji v sučasnomu literaturnomu procesi Ukrajinu // *Komparatyvni doslidžennja slov'jans'kyh mov i literatur*. Pam'jati Leonida Bulahovs'kogo, 21, s. 235–246.
 5. Marusyk T. „Terorium” Vasylja Koželjanka // *Ukrajina moloda*, 1.12.2005. <https://www.umoloda.kiev.ua/number/565/164/20444/> Dostup: 16.10.2018.
 6. Mazurkiewicz A. (2014) Mitologizacje państwa polskiego w polskiej fantastyce socjologicznej po 1989 roku // *Mitologizacje państwa w kulturze i literaturze iberyjskiej i polskiej* / Red. Wojciech Charchalis i Bogdan Trocha, Zielona Góra, Uniwersytet Zielonogórski, s. 453–478.
 7. Nazarenko M. (2012) Al'ternativnaja istorija kak vozmožnyj mir // *Slov'jans'ka fantastika. Zbirnik naukovih prac'*, Kyjiv, VPC «Kyjivs'kij universitet», s. 432–442.
 8. Rjabčuk M. (2000) *Vid Malorosiji do Ukrajinu: paradoksy zapiznilogo nacijetvorennja*, Kyjiv, Krytyka.
- SFE. <<http://www.sf-encyclopedia.com/>> Dostup: 18.04.2019.